

جستار: پرسشی درباره ضبط و معنای یک بیت از شاهنامه

پدیدآورده (ها) : آیدنلو، سجاد

تاریخ :: گزارش میراث :: بهمن و اسفند 1387 - شماره 29 و 30

از 5 تا 7

آدرس ثابت : <http://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/863061>

دانلود شده توسط : مهدی ابراهیمی

تاریخ دانلود : 24/09/1395

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه [قوایین و مقررات](#) استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

چهل بار بیور هزار» در بیت زیر از گرشاسب‌نامه است:

دو باره چهل بار بیور هزار

گزین کرد گردن خنجرگزار^۵

در اینجا چون سخن از شمار سپاهیان است، تعداد هشتصد میلیون نفر (دو× چهل× ده هزار× هزار) با توجه به نوع اغراق‌های اسدی،^۶ حداقل قابل توجیه است، ولی در بیت مورد بحث از شاهنامه که شاعر از شمار بیتهاي اثر خویش ياد می‌کند، برخلاف متن روایات حماسی محمولی برای اغراق وجود ندارد که سراینده چنین رقمی را ذکر کند، آن هم فرزانه‌ای چون فردوسی که در سراسر شاهنامه شماره‌ای همانند این را در توصیف پرشکوه‌ترین لشکرکشی‌ها و آورده‌گاه‌ها نیز نیاورده است؛ در صورتی که می‌توانست به دستاویز ویژگی ذاتی حماسه یعنی مبالغه مانند همشهری خلف خویش اسدی، چنین بی‌پرواپنده‌ای را انجام دهد.

توجه به معنای دقیق «شش بار بیور هزار» تردید شماری از دانشمندان را درباره ضبط قافیه و معنای «بیور» در این بیت برانگیخته است. از جمله شادروان

*. استادیار دانشگاه پیام نور ارومیه
۱. فردوسی، ابوالقاسم. شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق،
تیوبوک، بنیاد میراث ایران، ۱۳۸۶، دفتر هشتم / ۲۵۹ .۳۳۸۹

۲. منظور این بیت در برخی دستنویس‌های شاهنامه است،
بدو ماندم این نامه را یادگار

به شش بیور ابیاتش آمد شمار

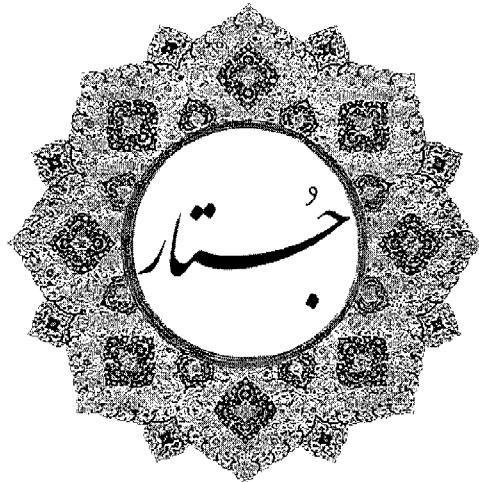
(خالقی /۸ / ۴۸۷ / زیرنویس ۱۱)

۳. رک: تبریزی، محمدحسین بن خلف، برهان قاطع، به اهتمام محمد معین، امیرکبیر، چاپ چهارم، ۱۳۶۱ش، ج ۱، ص ۳۴۲،
زیرنویس^۷ مکتوب، دیوید نیل، فرهنگ کوچک زبان پهلوی،
ترجمه مهشید میرخواری، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات
فرهنگی، چاپ سوم، ۱۳۸۳ش، ص ۵۳؛ دهخدا، علی‌اکبر،
لغت‌نامه، دانشگاه تهران، چاپ دوم از دوره جدید، ۱۳۷۷ش،
ذیل ماده «بیور».

۴. فردوسی، ابوالقاسم. شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق،
روزبهان، ۱۳۶۸ش، دفتر یکم / ۴۶ / ۸۵

۵. اسدی، ابونصر علی‌بن احمد، گرشاسب‌نامه، تصحیح حبیب
یغمایی، کتابفروشی بروخیم، ۱۳۱۷ش، ص ۳۹۰، بیت ۴.

۶. درباره چگونگی اغراق‌های اسدی، رک: خالقی مطلق، جلال،
«گردشی در گرشاسب‌نامه»، ایران‌نامه، ۱۳۶۲ش / ۴، صص ۵۱۹ -
۵۲۳؛ شفیعی کدکنی، محمدرضاء، صور خیال در شعر فارسی،
آگه، چاپ هفتم، ۱۳۷۸ش، ص ۶۲۱.

پرسشی درباره ضبط و معنای یک بیت از شاهنامه

سجاد آیدنلو*

در نزد عموم خوانندگان و علاقهمندان شاهنامه و حتی بسیاری از ادبیان و پژوهشگران، شمار بیتهاي اثر فردوسی شصت‌هزار بیت دانسته می‌شود. این تلقی مشهور، به ظاهر نادرست نیست و مستند بر بیتی از خود شاهنامه است که

بود بیت شش بار بیور هزار

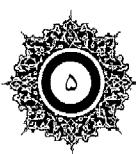
سخن‌های شایسته و غمگسار

شاید شهرت شاهنامه به داشتن شصت‌هزار بیت و تکرار این بیت — و نیز یک بیت الحاقی دیگر^۸ به عنوان شواهد این نظر سبب شده است که غالب محققان و خوانندگان شاهنامه — جز از چند تنی که اشاره خواهد شد — شتابناک و بی‌تأمل کافی از سر آن بگذرند در حالی که با اندکی دقت در مصراج نخست بیت ملاحظه می‌شود که فردوسی شمار ابیات شاهنامه را «شش بار بیور هزار» گفته است.

«بیور» در اوستاد زبان پهلوی و بیشتر متون و فرهنگ‌های فارسی به معنای «ده هزار» آمده است^۹ و در شاهنامه تصریح شده است،
کجا بیور از پهلوانی شمار

بود بر زبان دری ده هزار^{۱۰}

بر این اساس «شش بار بیور (ده هزار) هزار، شش × ده‌هزار × هزار» برابر خواهد بود با شصت میلیون و نه شصت هزار! مشابه این کاربرد اغراق‌آمیز ترکیب «دو باره

کرزاهم

دوره دوم، سال سوم، شماره ۲۹ و ۳۰، بهمن و اسفند ۱۳۸۷

به جای «هزار»، «شمار» است^۶ و این تأیید پیشنهاد تصحیح قیاسی مرحوم استاد مینوی است. با این وجه (بود بیت شش بار بیور شمار، شصت هزار) هیچ ایرادی در معنای مصراع نخواهد بود.

درباره معنای «ده» برای «بیور» (نظر مرحومان بهار و ولف) — که توضیح یا توجیه مصراع با ضبط «هزار» برای قافیه است — باید یادآور شد که هرچند «بیور» در اغلب مآخذ به معنی «ده هزار» است و لیکن در برخی فرهنگ‌ها معانی دیگری نیز برای آن آورده شده که محتملاً تشنانده‌نده عدم قطعیت و عمومیت معنای «ده هزار» برای این واژه در همه کاربردهاست. برای نمونه اسلای در لغت فرس با اینکه برای «بیور» شاهدی از فردوسی آورده که در آن، این کلمه «ده هزار» معنا شده، خود معنی آن را «هزار» نوشته است^۷ و در فرهنگ مدرسه سپهسالار (منسوب به قطران) معنای واژه «ده هزار» است، اما در

۱. رک: شاهنامه فردوسی (چاپ بمیشی ۱۲۷۶ ه.ق)، تصحیح و توضیح ملک الشعرا بهار، به کوشش علی میرانصاری، اشتاد، ۱۳۸۰ش، ج ۴، ص ۱۱۵.

۲. رک: ولف، فریتز، فرهنگ شاهنامه فردوسی، اساطیر، ۱۳۷۷ش، ۱۷۵ ص.

۳. میتوی، مجتبی، فردوسی و شعر او، توس، چاپ سوم، ۱۳۶۹ش، ۲۴۵ ص، زیرنویس ۱.

۴. به ترتیب رک: شاهنامه فردوسی همراه با خمسه نظامی، با مقدمه فتح الله مجتبایی، مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ۱۳۷۹ش، ۹۷۸ ص؛ ظرف‌نامه به انتضام شاهنامه (چاپ عکسی از روی نسخه خطی مورخ ۸۰۷ ق در کتابخانه بریتانیا Or. ۲۸۳۳)، مرکز نشر دانشگاهی و آکادمی علوم اتریش، ۱۳۷۷ش، ج ۲، ۱۵۱۴ ص.

۵. رک: شاهنامه فردوسی، تصحیح ژول مول، سخن، چاپ چهارم، ۱۳۷۳ش، ۷/۲۲۰۶؛ ۳۴۸۳/۲۲۰۶ شاهنامه (بر اساس چاپ مسکو)، به کوشش سعید حمیدیان، قطره، ۱۳۷۴ش، ۹/۲۱۰؛ ۳۷۷۰/۲۱۰ شاهنامه، تصحیح مصطفی جیحونی، اصفهان، شاهنامه پژوهی، کتاب چهارم / ۲۱۱۰؛ ۳۳۹۰: شاهنامه، ویرایش مهدی قریب و محمدعلی بهبودی، توس، ۱۳۷۳ش، ۵/۱۴۴؛ ۳۳۶۹/۱۰۵۹۸ شاهنامه، ویراسته مهدی قریب، دوستان، ۱۳۸۶ش، ۲/۱۰۵۹۸؛ ۳۳۶۵.

۶. رک: شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، دفتر هشتم / ۴۸۷ زیرنویس ۱۱.

۷. رک: اسدی، ابو منصور احمد. لغت فرس، به تصحیح و تحرشیة فتح الله مجتبایی و علی اشرف صادقی، خوارزمی، ۱۳۶۵ش،

استاد ملک‌الشعرای بهار در یادداشتی بر حاشیه بیت مذکور در شاهنامه شخصی خویش (چاپ سنگی بمئی ۱۷۶۴ق) «بیور» را به معنی «ده» دانسته‌اند^۱ و زنده‌یاد ول夫 هم در فرهنگ سامدی شاهنامه معنای دوم «بیور» را با نشانه تشکیک (?)، zehn نوشت که در آلمانی به معنای «ده» است.^۲ مرحوم دهخدا نیز در لغتنامه ذیل ماده «بیور» پس از تردید در معنای «ده هزار» برای این واژه نوشتند: «اگر بیور به معنی ده هزار باشد پس معنی بیت زیر چگونه خواهد بود: بود بیست شش بار بیور هزار/ سخنهای شایسته غمگسار». روانشاد استاد مینوی هم در تعلیقات کتاب فردوسی و شعر او پیشنهادی درباره قافیه مصراح نخست بیت مطرح کرده و نوشتند: «لفظ هزار در اینجا غلط است، شاید "شمار" بوده است.»^۳

در شاهنامه تصحیح دکتر خالقی مطلق در محل اصلی این بیت که مقدمه داستان خسرو و شیرین است، برای قافية مصراع اول آن هیچ نسخه بدلمی داده نشده و این بدین معناست که در همه نسخه‌های مبنای این چاپ، ضبط قافیه «هزار» بوده است. در دو دستنویس شاهنامه سعدلو / دائرة المعارف بزرگ اسلامی و حاشیه ظفرنامه هم کلمه قافیه «هزار» است^۲ و غیر از تصحیح دکتر خالقی مطلق، در چند تصحیح و ویرایش دیگر شاهنامه نیز همان «هزار» آمده است.^۳ اما در پایان / مخرجه شاهنامه بعضی از نسخه‌ها این بیت را بازآورده‌اند که البته در اینجا الحقی است، ولی نکته درخور توجه این است که در چند دستنویس معتبر مانند کراچی (۷۵۲ق)، قاهره (۷۹۶ق)، بریتانیا (۸۴۱ق)، پاریس (۸۴۴ق)، واتیکان (۸۴۹ق)، لئننگارد (۸۹۴ق) و بلجیک (۸۹۴۸ق)، ضبط قافیه

است؟ حال آنکه می‌توانست مثلاً بگوید «بود بیت آن پنج بیور شمار». آیا این هم از شواهد این نظریه است که «فردوسی در مقام تاریخ‌نگار دقت نسبی طبری را ندارد... و به ویژه درباره نامها و شماره‌ها سهل انگار است.»⁷ یا اینکه باید با دکتر ریاحی همداستان بود که «چون در آن دوره شمار شستگانی (حساب ستینی) معمول بوده، شاعر خواسته عدد تمام و سرراست شصت را بیاورد.»⁸

شاهدی که از فردوسی برای آن نقل شده، اگر اشتباه چاپی نباشد، «بیور» به «صدهزار» معنا شده است «که بیور بود در عدد صدهزار». علامه دهخدا هم با ذکر عبارتی از فرگرد چهاردهم و ندیداد اوستا درباره کفاره گناهان، در معنای «ده هزار» برای «بیور» تردید کرده‌اند.⁹ اگر «بیور» در مصراج مورد بحث به معنای «ده» باشد، «شش بار بیور هزار، شش × ده × هزار» همان شصت هزار بیت معروف خواهد بود.

بر اساس آنچه گفته شد، درخواست نگارنده از همه شاهنامه‌پژوهان و محققان ادب فارسی، روشنگری و راهنمایی درباره این دو پرسش است در بیت مورد بررسی: ۱. آیا می‌توان به استناد ضبط چند نسخه شاهنامه در غیر محل اصلی بیت و نیز در نظر داشتن الگوی/ نحوه همنشینی واژگان بیت الحاقی مربوط به تعداد ایات شاهنامه که «شش بیور» در کنار «شمار» آمده است، قافیه مصراج نخست بیت را به «شمار» تصحیح قیاسی کرده و «بیور» را در همان معنای معروف «ده هزار» گرفت؟ یا اینکه: ۲. باید به پیروی از ضبط همه نسخ در جای اصلی بیت، قافیه را «هزار» دانست و «بیور» را به قرینه خود همین بیت، تنوع معنایی آن در دو فرهنگ فارسی و نظریات و تردیدهای بزرگانی نظری بهار، دهخدا و ولفر، «ده» معنی کرد و این معنا را بر معنا/ معانی واژه در فرهنگ جامع زبان فارسی افزود؟¹⁰

در هر حال ضبط قافیه و معنای «بیور» در این بیت هرچه باشد، شمار شصت هزار برای تعداد ایات شاهنامه در آن، کلی و بسیار بیشتر از رقم اصلی و درست است، زیرا که تنین ترین نسخه کامل شاهنامه که تاکنون شناخته شده (لندن/ بریتانیا ۷۶۷۵ق) چهل و نه هزار و شصده و هجده (۴۹۶۱۸) بیت است¹¹ و حمدالله مستوفی در نسخه‌هایی که در سده هشتم دیده بیش از پنجاه هزار بیت نیافته است:

در آن نسخه‌ها اندر این روزگار

کما بیش پنجاه دیدم شمار

شاهنامه مصحح دکتر خالقی مطلق و همکارانشان هم که علمی‌ترین چاپ انتقادی حماسه ملی ایران است (۴۹۰۳۰) بیت دارد. بنابر این پرسش دیگری که پیش می‌آید این است که چرا فردوسی شمار بیتها اثر خویش را ده هزار بیش از آن چیزی که بوده، گفته

۱. رک: فرهنگ مدرسه سپهسالار، منسوب به قطران، تصحیح علی اشرف صادقی، سخن، ۱۳۸۰ش، ص ۴۵.

۲. رک: لغتنامه، ذیل «بیور».

۳. بدو ماندم این نامه را یادگار

به شش بیور ایاتش آمد شمار

(خالقی ۸/۴۸۷ / زیرنویس ۱۱)

۴. نگارنده در حدود جستجوهای خود غیر از بیت مورد بحث از شاهنامه — با قافیه «هزار» — شاهد دیگری برای کاربرد «بیور» به معنای «ده» نیافته است و اگر پژوهشگران ارجمند نمونه/ نمونه‌های دیگری برای این معنی عرضه کنند، بسیار مفید و راهگشا خواهد بود.

۵. رک: شاهنامه فردوسی (چاپ عکسی از روی نسخه کتابخانه بریتانیا به شماره Add ۲۱، ۱۰۳ مشهور به شاهنامه لندن)، نسخه‌برگدانان، ایرج افشار و محمود امیدسالار، طایله، ۱۳۸۴ش، ص ۱۰، مقدمه امیدسالار.

۶. مستوفی، حمدالله، ظفرنامه، تصحیح مهدی مدنی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، جلد اول (قسم الاسلامیه، احوال رسول الله)، ۱۳۸۰ش، ص شانزده، بیت ۳۱۰. وی با اینکه مدعی است بر اساس گفته فردوسی، شاهنامه فراهم آورده خویش را به شصت هزار بیت رسانده ولی در اصل بیش از حدود ۴۸۹۴۰ بیت نیاورده است. در این باره رک: شاهنامه فردوسی، تصحیح مصطفی جیحونی، همان، کتاب صفر، ص ۹۳.

۷. یارشاطر، احسان، «تاریخ ملی ایران»، تاریخ ایران (از سلوکیان تا فروپاشی دولت ساسانیان)، پژوهش دانشگاه کمبریج، گردآورنده: احسان یارشاطر، ترجمه حسن اتوشه، امیرکبیر، چاپ چهارم، ۱۳۸۳ش، جلد سوم (قسمت اول)، ص ۴۷۳.

۸. ریاحی، محمدامین، فردوسی، طرح نو، ۱۳۷۵ش، ص ۳۵۳

